

HARTMUT KAEUBLE

A nemzetközi történeti összehasonlítások változásai az 1970-es évek óta*

A 19–20. század történetével foglalkozó nemzetközi történeti összehasonlító munkák jellege jelentősen átalakult az elmúlt három évtizedben. A vizsgált területek, a korszakok, a témák, az alapvető célok és elméletek, az ösztönzőleg ható társtudományok és az összehasonlítás reflexivitása ma egészen más arculatot mutat, mint a kezdetekkor, az 1970-es és 1980-as években. Az összehasonlítások változásának folyamatát a történészek ma háromféleképpen értelmezik.

A három interpretáció

Az első értelmezés szerint történészek sora fogalmazott meg éles kritikát az összehasonlítással szemben, így annak népszerűsége leáldozott. E nézet képviselői azzal érvelnek, hogy az összehasonlító módszer az összehasonlított nemzetek közötti történeti eltérések merev és túlfokozott konstrukciójára kényszerít, ezáltal a nemzeti történetírás egyre inkább beszűkül, s nem megnyílik. Az e szemléletet vallók a nemzetközi összehasonlítást egyre inkább az összefonódó történelmek kutatási módszerével helyettesítik, hiszen a kutatás nemzetközi szinten akkor válik valóban nyitottá, ha az az emberek, az áruk, a tőke és az eszmék nemzetközi transzferjét vizsgálja. Ezt a kritikát a nemzetközi összehasonlítással szemben először Michel Espagne fogalmazta meg az 1990-es években Franciaországban,¹ ma már azonban leggyakrabban a német történettudomány egyes képviselői hangsúlyozzák.

A második magyarázat abból indul ki, hogy a nemzetközi összehasonlítás alkalmazásának gyakorisága nem visszaesik, hanem a módszer elindult a normalizálódás (hétköznapivá válás) útján. Az 1970-es és 1980-as évek úttörőinek lelkesedése elmúlt, az összehasonlítás a történészek bevett módszerévé vált, melyet mind befutott kutatók, mind pedig doktoranduszok gyakran használnak, és már nem jellemzi módszertani innováció és az intellektuális kaland izgalma. A normalizálódáshoz feltétlenül hozzátartozik a történeti összehasonlítás átalakulása: a módszert jelentősen finomították, és sokat profitált a történészek egyre gya-

* Kaelble, Hartmut: *Der internationale Vergleich seit den 1970er Jahren*. In: Schulze, Thies (Hrsg.): *Grenzüberschreitende Religion. Vergleichs- und Kulturtransferstudien zur neuzeitlichen Geschichte*. Göttingen, 2013. 26–40.

¹ Espagne, Michel: *Au delà du comparatisme*. In: uó: *Les transferts culturels franco-allemands*. Paris, 1999. 35–49.; Espagne, Michel: *Jenseits der Komparatistik. Zur Methode der Erforschung von Kulturtransfers*. In: Mölk, Ulrich (Hrsg.): *Europäische Kulturzeitschriften um 1900 als Medien transnationaler und transdisziplinärer Wahrnehmung*. Göttingen, 2006. 13–32.; Espagne, Michel: *Les transferts culturels*. *H-Soz-u-Kult*, 2005. január 19. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=576&type=artikel>. Utolsó letöltés: 2011. január 12.

rapodó tapasztalatából. Továbbá az összehasonlítást már nem tiszta formájában alkalmazzák, mint eleinte, hanem más megközelítésekkel kombinálva, és az esetek kiválasztása, a források, a metódusok és a más tudományágakból való átvételek tekintetében is már alaposabban átgondolt. Eközben a történeti összehasonlításról gazdag, de áttekinthető módszertani szakirodalom is született.

Végül egy harmadik interpretáció szerint olyan új kihívások láttak napvilágot, melyek az összehasonlítás reneszánszához vezethetnek. Például a sokat vitatott globalizáció, melyet Európában gyakran kívülről érkező fenyegetésként érzékelnek, legyen szó akár gazdasági fenyegetésről a munkahelyek más régiókba való áttelepítése miatt vagy az idegen befektetők hegemoniája következtében, akár társadalmi fenyegetésről a bevándorlás nyomán, vagy kulturálisról a túlzott mértékű külső befolyásoló tényezők következtében. E félelmek hátterében mindig a másokkal való implicit vagy explicit összehasonlítások húzódnak meg. A történeti összehasonlítás lehetősége abban rejlik, hogy ezeket a tudomány boncasztalára helyezheti, és nyomon követheti, hogy Európa más régiókkal szemben valóban a globalizáció áldozata-e vagy az inkább a hasznára válik. A másik kihívás a nemzetközi szervezetek, mint például az Európai Unió, az OECD vagy a Világbank felől érkezik. Az Európán belüli és az Európán kívüli világgal való összehasonlítás – például a vállalatok összevetése (*bench-marking*) formájában – nagyhatású politikai eszközzé vált, hogy égető társadalmi-gazdasági kérdésekről vitákat kezdeményezzenek, és politikai nyomást gyakoroljanak a kormányokra. Az Európai Unió nyílt koordinációs eljárása és az OECD nemzetközi oktatáspolitikája a PISA-tanulmányokon keresztül csak a legismertebb példák a nemzetközi összehasonlításon alapuló politikára. Ebben tud a történeti összehasonlítás új dimenziót nyitni, mivel a nemzetek közötti különbségek értékelésénél döntő tényező lehet, hogy történeti perspektívából szemlélve kiéleződésről vagy csökkenésről beszélhetünk. Végül önmagunk összehasonlítása másokkal a hétköznapjaink, a mai életmód részévé vált, amelynek során rendszeresen a nemzetközi találkozók és önmagunk összevetése másokkal az utazások, a migráció keretei között, a fogyasztásban, a nemzetközi médiumokban és a többnemzetiségű családokban. A nemzetközi összehasonlítás már messze nem csupán a tudósok tevékenysége, hanem a hétköznapi gondolkodásmód alapvető jellemzője.

Melyik ragadja meg ezen értelmezések közül a legjobban az összehasonlítások átalakulásának lényegét? Tanulmányunkban először a klasszikus nemzetközi összehasonlítások eredményeit foglaljuk össze, utána az összehasonlítások 1980-as évek óta bekövetkezett változását mutatjuk be, az összefoglalásban pedig a fentebbi három értelmezés egyike mellett foglalunk állást.

A klasszikus történeti összehasonlítás

Az 1970-es és 1980-as évek klasszikus nemzetközi összehasonlítása nem volt homogén, sohasem létezett egységes iskolája. Jelentős különbségeket figyelhetünk meg a gazdaságtörténészek vagy a történeti demográfusok, mint például Angus Maddison vagy Peter Laslett kvantitatív összehasonlítása és a Jürgen Kocka vagy Barrington Moore által képviselt nemzeti különutas fejlődések kontextualizált összevetése, illetve Fernand Braudel globális összehasonlításai között.² A megközelítések sokszínűsége ellenére azonban ezekben az években számos közös törekvés is megfigyelhető.

² Maddison, Angus: *Economic progress and policy in developing countries*. London, 1970.; Maddison, Angus: *Phases of capitalist development*. Oxford, 1982.; Laslett, Peter: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge, 1977.; Kocka, Jürgen: *Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie. Zur politischen Sozialgeschichte. Der Angestellten: USA 1890–1940 im interna-*

A történeti összehasonlítás akkoriban még rendelkezett a tudományos újítás, az úttörő teljesítmény, az internacionális és interdiszciplináris témák felé való tudományos nyitottságával, továbbá a különböző országok történészei újszerű keretek között közös, nemzetközi összehasonlító projektek alkalmával találkoztak. Bár csak a történészek kis része használta a gyakorlatban is a nemzetközi összehasonlítást, jelenlétük a tudományos nyilvánosság előtt mégsem maradt marginális. Széles körű figyelemre tett szert például Walt W. Rostow projektje az iparosodásról, David Landes 19. századi európai gazdaságtörténeti opusza, a bielefeldi projekt a nyugati polgárság összehasonlító történetéről, Gerhard A. Ritter munkája az angol és a német parlamentarizmusról, illetve a Cambridge-csoport demográfiai elemzése.³

A nemzetközi összehasonlító kutatásokra ösztönzőleg hatott, hogy a más országokról szóló tudáshoz és a más országokban való kutatás lehetőségéhez egyre könnyebben lehetett hozzájutni. A kutatók egy új generációja profitált a több külföldi ösztöndíjas kutatói tartózkodásból, külföldi professzorok meghívásából, a növekvő számú nemzetközi konferenciából és *workshop*ból, a külföldi könyvekre és folyóiratokra költhető növekvő könyvtári költségvetésekből. A történeti összehasonlítás fejlődésének fontos előfeltételét képezte az új nemzetközi intézményrendszer létrejötte. Példaként említhetjük a németországi *mission historique française*t, majd később a berlini *Centre Marc Bloch*ot, az új német történeti intézeteket Párizsban, Londonban és Washingtonban (melyek a régebbi római intézetet egészítik ki), a kutatást más országokról és világrégiókról a párizsi *EHESS*-ben vagy a londoni *School of Oriental and African Studies*-ben és az *Amsterdam School of Social Science Research*-ben, illetve számos amerikai egyetemen a *regional studies* keretei között.

Mindezekén kívül a történeti összehasonlítás döntő lökést kapott a társadalomtudományoktól, különösképpen a szociológiától és a politikatudománytól, a korszak két legserkentőbben ható tudományágától. Ebben igen stimuláló szerepet játszottak az amerikai társadalomtudósok, mint például Reinhart Bendix, Charles Tilly, Barrington Moore, Carl J. Friedrich vagy Karl W. Deutsch, akiket részben a nemzetiszocialista rezsim száműzött, így politikai okokból is motiváltak voltak arra, hogy saját országukat és a nyugatiakat összevegyesék. Ugyanakkor az összehasonlító történészek sok mindent átvettek az európai szociológusok és politológusok – például Stein Rokkan, Ralf Dahrendorf vagy Peter Flora – eredményeiből is.⁴ A kortárs kutatók mellett számottevő inspirációt jelentettek a

tionalen Vergleich. Göttingen, 1977.; Moore, Barrington: *Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie*. Frankfurt, 1969; Braudel, Fernand: *La Grammaire des civilisations*. Paris, 1987. (Első megjelenés: *Le Monde actuel. Histoire et civilisations*. Paris–Berlin, 1963.)

³ Rostow, Walt W.: *The stages of economic growth: a non-communist manifesto*. Cambridge, 1960.; Landes, David S.: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge, 1969.; Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*. 3 Bde. München, 1988.; Ritter, Gerhard A.: *Deutscher und britischer Parlamentarismus. Ein verfassungsgeschichtlicher Vergleich*. Tübingen, 1962.; Ritter, Gerhard A.: *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München, 1989.; a Cambridge-csoport munkásságára lásd például: Laslett, Peter (ed.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972.

⁴ Vö. Bendix, Reinhard: *Herrschaft und Industriearbeit. Untersuchungen über Liberalismus und Autokratie in der Geschichte der Industrialisierung*. Frankfurt, 1960.; Moore, Barrington: *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, 1966.; Tilly, Charles: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York, 1984.; Friedrich, Carl J. – Brzezinski, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorships and Autocracy*. Cambridge, 1956.; Dahrendorf, Ralf: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München, 1965.; Rokkan, Stein: *Vergleichende Sozialwissenschaft: Die Entwicklung der inter-kulturellen,*

társadalomtudományi összehasonlítás már nem élő atyjainak, elsősorban Max Webernek a művei is. Mivel akkoriban a történettudományban az összehasonlítás élő tradíciója hiányzott, mert a folytonosság a történeti összehasonlítás megalapítóival, Marc Blochhal, Otto Hintzéval vagy Henri Pirenne-nel megszakadt, a történeti értelmezéseket kínáló szociológusok és politológusok döntő iránymutatókká váltak.

A klasszikus összehasonlítást a társadalomtudományokhoz való szoros kötődése következtében erőteljesen befolyásolták a nem marxista – vagy ritkábban marxista – modernizációs elméletek. Az összehasonlítás gyakran azt jelentette, hogy a kutatók a fejlettség–elmaradottság, a modernitás–hagyomány kategóriáiban gondolkodtak. Összevetették a modern és premodern társadalmakat, tehát olyan kutatási témákon dolgoztak, mint az iparosítás, urbanizáció, alfabetizáció, szekularizáció, a modern társadalmi osztályok és a társadalmi mobilizáció kialakulása, társadalmi konfliktusok rendezése, modern politikai pártok és nyomást gyakorló csoportok (*pressure groups*), alkotmányok és jogállam, jóléti állam és oktatáspolitikai, modern munka- és családformák. A történészek modernizációkutatáshoz való legfontosabb hozzájárulásaként tartották számon a modernizáció eltérő útjainak, a modernizáció ellentmondásainak, a modern és a tradicionális „nem korszerű” együttélésének bemutatását.⁵

A történeti összehasonlító kutatások ekkor leggyakrabban a különbségekre kérdeztek rá, sőt néhány történész a különbségek elemzésére úgy tekintett, mint a történeti összehasonlítás legfontosabb sajátosságára. A történészek nagy energiabefektetéssel fáradoztak azon, hogy okokat találjanak arra, miért Franciaországban tört ki a Nagy Forradalom, miért Nagy-Britannia az első ipari forradalom hazája, miért Oroszországban robbant ki az első kommunista forradalom, miért az Amerikai Egyesült Államok lett az első független európai gyarmat, az „első új nemzet”, vagy miért vették át a hatalmat 1933-ban Németországban a nemzetiszocialisták. Elméleti szinten az összehasonlító módszer egyaránt foglalkozott regionális és lokális különbségekkel, de a kutatási gyakorlatban túlsúlyba kerültek a nemzeti különbségekre vonatkozó kérdésfeltevések.

A földrajzi tér, amelyet a klasszikus összehasonlító munkák tanulmányoztak, általában az atlanti világot foglalta magában. A történeti összehasonlítások elsősorban az e területen kialakult fejlődési különbségeket vizsgálták, az Amerikai Egyesült Államokat a modernitás mércéjének tekintették, és a németországi, franciaországi, brit politikai vagy gazdasági modernizáció fogyatékosait azzal vetették össze. Sokkal ritkábban, de összehasonlításként szolgáltak a modern skandináv országok és Svájc, vagy éppen a kevésbé fejlett országok is, mint Olaszország, Kelet-Közép-Európa és Oroszország, illetve a Szovjetunió. A nem nyugati területek és az európai periféria iránti érdeklődés azonban csekély maradt.

inter-gesellschaftlichen und inter-nationalen Forschung. Frankfurt–Berlin–Wien, 1972.; Flora, Peter – Fix, Elisabeth (Hrsg.): *Stein Rokkan. Staat, Nation und Demokratie in Europa. Die Theorie Stein Rokkans aus seinen gesammelten Werken*. Frankfurt am Main, 2000.; Flora, Peter: *Indikatoren der Modernisierung*. Opladen, 1975.

⁵ Az akkori legfontosabb iránymutató szöveg: Wehler, Hans-Ulrich: *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen, 1975. Egy egészen más mai megközelítés összehasonlító szempontokkal: Charle, Christophe: *Discordance des temps. Une brève histoire de la modernité*. Paris, 2011.

Változások az 1990-es évek óta

A történeti összehasonlítás mind a metodológiai vitákat, mind pedig a kutatási gyakorlatot illetően jelentősen módosult az 1990-es évek óta.⁶ Hét pontban foglalhatjuk össze a folyamat legszembevetőbb elemeit.

(1) Elsőként említhetjük a módszertani vitában egyre erősödő kételyt a történeti összehasonlítással szemben, különösen Franciaországban és Németországban. Ennek háttérében elsősorban az a már említett aggály állt, hogy az összehasonlítás arra kényszerít, hogy merev, zárt nemzetállamokat konstruáljunk összehasonlítási egységként, s ezáltal ismét bebetonozzuk a történeti tradíciókkal rendelkező összefonódásokat nemzetállam és történettudomány között. A módszertani vitákban a történeti összehasonlítással szemben a nemzetközi cserefolyamatokat és a nemzeti határokon túli egybefonódásokat vizsgáló kutatások előnyre tettek szert, mivel ezen analízisek nem a határokat hangsúlyozták, hanem határokon túlnyúló folyamatokat tártak fel.⁷ Ez a szkepszis nem csupán a nemzetek közötti

⁶ Conrad, Christoph – Conrad, Sebastian: *Wie vergleicht man Historiographien?* In: Conrad, Christoph – Conrad, Sebastian (Hrsg.): *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich.* Göttingen, 2002.; Detienne, Marcel: *Comparer l'incomparable.* Paris, 2000.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte im Vergleich. Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsschreibung.* Frankfurt, 1996.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative history.* In: *International encyclopedia of the social and behavioral sciences.* vol. 4. Amsterdam, 2001. 2397–2403.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Comparative history. Method, aims, problems.* In: Cohen, Deborah – O'Connor, Maura (eds.): *Comparison and history.* New York, 2004. 23–39.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (eds.): *Beyond comparison? Debates on comparative and transnational history in Germany.* New York, 2010.; Haupt, Heinz-Gerhard: *European history as comparative history.* *Ab Imperio*, vol. 5. (2004) no. 1. 111–119.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Historische Komparatistik in der internationalen Geschichtsschreibung.* In: Budde, Gunilla u.a. (Hrsg.): *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien.* Göttingen, 2006. 137–149.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative history – a contested method.* *Historisk Tidskrift*, vol. 127. (2007) no. 4. 697–716.; Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.* Frankfurt, 1999. (kínai fordítása: 2009.); Kaelble, Hartmut: *Les mutations du comparatisme international.* *Les cahiers Irice*, (2010) no. 5. 9–20. (jelen tanulmány másik változata); Kaelble, Hartmut: *Historischer Vergleich.* In: *Docupedia-Zeitgeschichte*, 2012. 08. 14., http://docupedia.de/zg/Historischer_Vergleich; Kocka, Jürgen: *Comparison and beyond.* *History and theory*, vol. 42. (2003) no. 1. 39–44.; Kocka, Jürgen: *Asymmetrical historical comparison: the case of the German "Sonderweg".* *History and Theory*, vol. 38. (1999) no. 1. 40–51.; Lorenz, Chris: *Comparative historiography: problems and perspectives.* *History and theory*, vol. 38. (1999) no. 1. 25–39.; Siegrist, Hannes: *Comparative history of cultures and societies. From cross-societal analysis to the study of intercultural interdependencies.* *Comparative education*, vol. 42. (2006) no. 3. 377–404.; Siegrist, Hannes: *Perspektiven der vergleichenden Geschichtswissenschaft. Gesellschaft, Kultur, Raum.* In: Kaelble, Hartmut – Schriewer, Jürgen (Hrsg.): *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften.* Frankfurt, 2003. 305–330.

⁷ A transferről szóló vitáról lásd: Freitag, Ulrike – Oppen, Achim von: *Translokaltät als ein Zugang zur Geschichte globaler Verflechtungen.* *H-Soz-u-Kult*, 2005. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/type=artikel&id=632> (utolsó letöltés: 2011. január 12.); Herren, Madeleine – Rüesch, Martin – Sibille, Christiane: *Transcultural History. Theories, Methods, Sources.* Heidelberg–Berlin, 2011.; Kaiser, Wolfram: *Integration als Europäisierung. Transnationale Netzwerke und grenzüberschreitende Interaktion.* In: Bauerkämper, Arnd – Kaelble, Hartmut (Hrsg.): *Europa als Gesellschaft.* Wiesbaden, 2012. 43–62.; Kaelble, Hartmut: *Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer.* In: Kaelble, Hartmut – Schriewer, Jürgen (Hrsg.): *Vergleich und Transfer, Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften.* Frankfurt, 2003. 469–493.; Kaelble, Hartmut: *Die Debatte über Vergleich und Transfer und was jetzt?* *H-Soz-u-*

összehasonlításra terjedt ki, hanem néha azokra is, melyek Európát mint egészet más világ-régiókkal vetették össze. E mögött nemcsak egy túlzottan nagyhatalmú Európai Uniótól és annak a történettudományra való hatásából származó politikai félelmek húzódtak meg, hanem annak visszautasítása is, hogy újjáéledjen egy intellektuális „Európa-erőd” és az európai civilizáció felsőbbrendűségét hirdető konstrukció. A történeti összehasonlítással szemben megfogalmazott ezen kritikáról azonban az utóbbi években a módszertani viták során ritkábban olvashatunk. A szkepszis helyett inkább az összehasonlítással szembeni érdeklenség vált jellemzőbbé, amit jól mutat az is, hogy a transznacionális történelemtől szóló legfrissebb programadó tanulmányokban már ritkán támadják az összehasonlítást, túlnyomórészt meg sem említik.⁸

(2) A második változást a történeti összehasonlítás kutatási gyakorlatában bekövetkezett, már említett normalizálódásban látjuk. Ellentétben azzal, mint ahogy azt a módszertani viták alapján elvárnánk, az összehasonlítás a történészek bevett, gyakran használt eljárásává vált, amit időközben szakdolgozatokban és doktori munkákban is elterjedten alkalmaznak. Az összehasonlítás ma már nem módszertani kaland s nem is úttörő teljesítmény. Ez igaz mindenekelőtt a Nyugat-Európán belüli összehasonlításokra, melyek az egyre növekvő európai hasonlóságok következtében egyre kevésbé tűnnek izgalmas témának. A standardizálódás fontos eleme azonban az is, hogy a történeti összehasonlítás árnyaltabbá vált, és a reflexió színvonala is nagymértékben emelkedett. A Michael Werner és Bénédicte Zimmermann által kidolgozott „*histoire croisée*” koncepciójában a szerzők mindezt jól összefoglalták.⁹ A történeti összehasonlítás összességében sokkal komplexebbé vált. A kutatásokban igen kedvelt lett a különböző politikai síkok, elképzelés- és cselekvésmódok egymásba fonódásának (*jeu d'échelles*) vizsgálata, melynek során egyazon munkában a különböző helyi és nemzeti szintek kuszán egymásba hajlanak.¹⁰ Kvantitatív és kvalitatív módszereket gyakran kombinálnak egymással, sőt az is bevett gyakorlat, hogy a transzfer és a *histoire croisée* analíziseket a történeti különbségek és hasonlóságok elemzésével együtt

Kult, 2005. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=574&type=artikel> (utolsó letöltés: 2012. január 11.); Kaelble, Hartmut: *Herausforderungen an die Transfersgeschichte*. Comparativ, Jg. 16. (2006) Nr. 3. 16. 7–12.; Middell, Matthias (Hrsg.): *Kulturtransfer und Vergleich*. Leipzig, 2000.; Middell, Matthias: *Kulturtransfer und Historische Komparatistik - Thesen zu ihrem Verhältnis*. Comparativ, Jg. 10. (2000) Nr. 1. 7–41.; Middell, Matthias: *Histoire européenne et transfert culturel*. Diogenes, No. 48. (2000) 30–40.; Middell, Matthias: *Schwierigkeiten des Historiographievergleichs – Bemerkungen anhand der deutsch-deutschen Nachkriegskonstellation*. In: Conrad, Christoph – Conrad, Sebastian (Hrsg.): *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Göttingen, 2002. 360–395.; Paulmann, Johannes: *Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Historische Zeitschrift, Jg. 282. (1998) Nr. 3. 649–685.

⁸ Vö. Irye, Ikira – Saunier, Pierre-Yves (eds.): *The Palgrave dictionary of transnational history*. New York, 2009. 8.; Gunilla, Budde et al. (Hrsg.): *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*. Göttingen, 2006.; Loth, Winfried – Osterhammel, Jürgen (Hrsg.): *Internationale Geschichte. Themen – Ergebnisse – Aussichten*. München, 1999.; Patel, Kiran: *Transnationale Geschichte*. Ego. Geschichte online. www.ieg-ego.eu (utolsó letöltés: 2011. január 12.); Wirz, Albert: *Für eine transnationale Gesellschaftsgeschichte*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 27. (2001) Nr. 3. 489–498.

⁹ Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: *Penser l'histoire croisée. Entre empirie et réflexivité*. Annales HSS, t. 58. (2003) no. 1. 7–36. Németül lásd: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: *Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 28. (2002) Nr. 4. 607–636.

¹⁰ Vö. Revel, Jacques (dir.): *Jeu d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 1996.

kamatoztatják. Minderre csupán három példát villantunk fel: Dominic Sachsenmaier könyvében nemcsak a legutóbbi évtizedek kínai, amerikai és – a sajátos módon a világtól való elzártságával jellemzett – német történetírás hasonlóságait és különbségeit követi nyomon, hanem behatóan vizsgálja a történészek gyarapodó – bár nem azonos mértékű és nem teljes – nemzetközi kapcsolatrendszerét az idegennyelvtudáson, a külföldi képzéseken, a nemzetközi konferenciákon és kutatóhálózatokon, kutatói és oktatói tartózkodásokon keresztül. Christophe Charle a 19. századi színházokról szóló kötetében nemcsak a francia, angol, osztrák és német színházak eltérő fejlődését vetette össze, hanem tárgyalta a személyek, darabok és a színházi koncepciók határokon átnyúló cseréjét, és kidolgozta tézisének a modern színházi koncepciók határákon átnyúló cseréjét, és kidolgozta tézisének szemben. Iris Schroeder összehasonlító munkájában elsősorban a hasonlóságok bemutatására törekszik a 18. század végi, 19. századi francia, angol és német földrajztudósok Európa és Afrika reprezentációi között, de feltárja a különbségeket is, továbbá foglalkozik Párizs, London és Berlin földrajztudósainak szoros kapcsolatrendszerével és cseréjükkel, amely véleménye szerint a hasonló fejlődés döntő oka.¹¹ Általánossá vált, hogy a kutatók elmélyednek az összehasonlított országok gyakran eltérő historiográfiáiban, hogy megértsék a másik logikáját, s hogy az összehasonlító kérdéskérdések megfogalmazásakor ne kizárólag a saját országuk történetírása inspirálja őket, hogy a kiinduló hipotéziseket ne csak a saját nemzeti összefüggések ismeretében alkossák meg, s más országok történetét ne csupán a saját nemzeti kérdések projekciós felületéül használják.

(3) A történelmi összehasonlítás által vizsgált földrajzi tér sem teljesen ugyanaz, mint az 1970-es és 1980-as években. Kétségtől a Nyugat s azon belül is elsősorban Európa képezi továbbra is az európai történészek összehasonlító kutatásainak legfontosabb kiindulópontját, mégis kitágult a földrajzi tér. A legtöbb történelmi összehasonlító elemzés két-három európai országgal, leginkább a középső háromszögben elhelyezkedőkkel, azaz Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Németországgal, valamint a körük tömörülő európai országokkal foglalkozik. A kedvező finanszírozási lehetőségek, a kutatók nyelvi kompetenciái és a szoros egyetemi kapcsolatok nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy ezt a mágius háromszöget részesítsék előnyben az európai történelmi összehasonlító kutatások.

Ezzel egyidejűleg a történelmi összehasonlítás megnyitotta kapuit a nem nyugati országok felé is. Az 1970-es és 1980-as évekkel ellentétben a történelmi összehasonlítást már nem a nemzeti történetek, hanem egyre inkább a Nyugat vagy Európa zárt történetéből való kitérésként értelmezik. Az európai történelem írása egy zárt kontinens történeteként mindenképpen ugyanúgy kritika tárgyává vált, mint korábban a különálló nemzeti történetek alkotása.¹²

Három új út nyílt meg az összehasonlítás előtt az 1990-es évek óta. Először is a Szovjetunió összeomlása után Kelet- és Nyugat-Európa összevetése új kihívást jelentett az összehasonlítás számára, így az ezzel foglalkozó munkák száma jelentősen nőtt. Különösen iz-

¹¹ Sachsenmaier, Dominic: *Global perspectives on global history. Theories and approaches in a connected world*. Cambridge, 2011.; Charle, Christophe: *Théâtres en capitales. Naissance de la société du spectacle à Paris, Berlin, Londres et Vienne*. Paris, 2008.; Schroeder, Iris: *Das Wissen von der ganzen Welt. Globale Geographien und räumliche Ordnungen Afrikas und Europas, 1790–1870*. Paderborn, 2011.

¹² Ez a tendencia jól kirajzolódik az európai történelemről szóló tankönyvek alapján. Frédéric Delouche és Jacques Aldebert jó tankönyve, melyet több nyelvre is lefordítottak, egy példája a zárt Európa-ábrázolásoknak (Delouche, Frédéric – Aldebert, Jacques: *Histoire de l'Europe*. Paris, 1993.). Az új német–francia tankönyv ellenben nyitott más világ régió felé is. Le Quintrec, Guillaume – Geiss, Peter (Hrsg.): *Europa und die Welt seit 1945*. Leipzig, 2006.

galmas volt, ahogy Európa két felének kutatói új, szoros, de természetesen nagyon eltérő tapasztalatokon nyugvó együttműködést alakítottak ki. Az összehasonlító kutatások profittáltak olyan alapítványok kezdeményezéseiből is, mint például a párizsi *Maison des Sciences de l'Homme* vagy a Volkswagen alapítvány. A *Berliner Kolleg für vergleichende Geschichte Europas* sok összehasonlításra alapuló disszertáció megszületését támogatta, és számos találkozót szervezett kelet- és nyugat-európai kutatóknak konferenciák keretében vagy vendégprofesszorok meghívásával. Második újonnan feltűnt kutatási irányként említhetjük a fejlődő dinamikus világrégiókat, nevezetesen Kelet-Ázsiát, Dél-Ázsiát és Latin-Amerikát. Az összehasonlítás e területekre vonatkozóan természetesen jelentősen nagyobb nehézségekbe ütközött, mint Európán belül vagy az atlanti régióban. Ennek okaként a nehéz ázsiai nyelvek elsajátítását, a gyakran kevésbé rendezett levéltárak használatát és a hozzáférés bonyolultságát nevezhetjük meg, továbbá a történeti kutatások megnehezítését a diktatúrákban, ahol nem tartják tiszteletben a kutatás szabadságát és autonómiáját. Végül az összehasonlító történeti kutatások megnyitottak egy harmadik utat is Európa és az arab világ között, ami valójában magától értetődő két egymással szomszédos és erősen összefonódó régió között, mégis sajnálatos módon, az összehasonlítás ezen formáját még mindig túl ritkán választják.

(4) A különbségek már nem állnak annyira kizárólagosan az összehasonlító kutatások érdeklődésének homlokterében, mint korábban. Ismét csak három példát mutatunk be a globális történeti és a bilaterális történeti összehasonlító munkák közül: Jürgen Osterhammel és Christopher Bayly a 19. századi globális történelemtől szóló könyveikben nemcsak a különbségeket vizsgálták, hanem az egész világot behálózó hasonlóságokat is. Jürgen Osterhammel a történelem központi kérdéseiről – mint például nemzetek és impériumok – kidolgozott nagyhatású tipológiáiban az óriási különbségek mellett, melyek mellett nem szabad elsiklani, meggyőző, országhatárokon túlmutató közös vonásokat is tárgyal. Christopher A. Bayly számos globális összehasonlítást követően, melyekben a különbségeket és az azonosságokat is nyomon követte, eljutott ahhoz az alaptézishez, hogy a hosszú 19. század alatt a világ társadalmi hasonlóbba váltak, ezáltal a világ is egyformábbá vált. A Franciaországgal és Németországgal kapcsolatos összehasonlító kutatások is már egyre kevésbé a különbségekre összpontosítottak, hanem érdeklődést tanúsítottak a hasonló német–francia fejlődési irányok iránt is. Példaként szolgáljon erre Hélène Miard-Delacroix kötete a német–francia történelemtől, mely az 1963 óta eltelt fél évszázad történetéről sok Franciaország és Németország közötti párhuzamot állított előtérbe.¹³

(5) Az 1980-as évek óta az amerikai komparatiztika hatása – az európai és az amerikai összehasonlító kutatások számos párhuzama ellenére – mérséklődött, elsősorban két okból: egyrészt fokozatosan visszavonult az a már említett, a náci rezsim által Európából elűldözött kutatók generációja, akik kiváló intellektuális teljesítményükkel az atlanti régiót a klasszikus történeti összehasonlítás terepévé tették. Másrészt, ezzel egy időben, csökkent az Egyesült Államok s ennek következtében az amerikai történészek érdeklődése is Európa iránt, figyelmüket inkább a csendes-óceáni térség és Ázsia felé fordították. A „*Western Civ*” [a nyugati civilizáció – a ford. megj.] kurzusát, melynek lényegi részét Európa története tette ki, az amerikai egyetemek tantervében a világtörténet (*world history*) váltotta fel, amely

¹³ Bayly, Christopher Alan: *The Birth of the Modern World, 1780–1914. Global Connections and Comparisons*. Oxford, 2004.; Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2009.; uő: *Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats. Studien zur Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich*. Göttingen, 2001.; Miard-Delacroix, Hélène: *Deutsch–französische Geschichte. 1963 bis in die Gegenwart*. Darmstadt, 2011.

már erőteljesen sokpólusú szemléletet képviselt.¹⁴ Az amerikai történészek a történelmi összehasonlítás módszereiről szóló európai vitákat és a már említett, új tudományos kifejezéseket – mint például a transzfer, a *histoire croisée* („kereszteződő történelem”), *histoire connectée* („összekapcsoló történelem”), a *geteilte Geschichte* („megosztott történelem”), az *entangled history* („egymásba fonódó történelem”), a *shared history* („közös történelem”) – alig építették be munkáikba. Európai és amerikai tényezők egyaránt ahhoz vezettek, hogy az európai összehasonlító történészek számára az amerikai kutatás már nem a hajdani iránymutató szerepet töltötte be, tehát e téren is normalizálódás ment végbe.

(6) Az összehasonlító módszerrel dolgozó történészek számára a társadalomtudományok ösztönző szerepe is elhalványult, melynek okai részben a történettudományban, részben a társadalomtudományokban keresendők. A történészek jelentős része másfelé tájékozódott, más tudományágak felé tekintettek, mint például az etnológia, a kultúratudomány, a művészet- és vizuális történet, a filozófia, a földrajz vagy a jogtudományok felé; már kevésbé lelkesíthették őket a politológusok és a szociológusok, mint korábban. Az 1989-es átalakulások hatására a történészek szenvedélye még inkább felerősödött a korszakolás és a korszakváltások iránt, és a különbség a társadalomtudományok tipológiáikért való rajongásával szemben még nyilvánvalóbbá vált. Továbbá a történelmi szociológia mint a szociológia és a történelem klasszikus összekapcsolódása a történelmi összehasonlításokon belül is veszített régi súlyából. A kvantifikáció és a kérdőíves szociológiai és politológia módszerek egyre komplexebbé váltak, ezáltal pedig egyre nehezebben alkalmazhatóvá a történelmi elemzések során. Ezenfelül a társadalomtudományos kutatások is specializálódtak, az általános és átfogó társadalomtudományi elemzések száma csökkent, azonban éppen ez utóbbiak képezték a hidat a történettudomány felé. Végül a globalizáció új kihívásaira teljesen eltérő módon reagáltak a történet- és a társadalomtudományok képviselői. A történészek – kevés kivételtől eltekintve – még nem találták meg a szerepüket a globalizációról folytatott vitában, csak a társadalomtudományok tudtak kézzelfogható válaszokat adni a nemzetközi szervezetek már említett összehasonlításokon alapuló politikájának kihívásaira, míg a történészek reflexiói marginálisak maradtak.

(7) Egyetlen vezető irányzat máig nehezen jelölhető ki a történelmi összehasonlító kutatásokon belül. A történészek között jelentősen visszaesett a modernizációs elméletek és a fejlődési koncepciók iránti érdeklődés, melyek korábban a legfontosabb kapcsot jelentették a történet- és a társadalomtudományok között. A korábbi klasszikus modernizációs elmélettel szemben a reflexív modernizáció fogalma, melyet egyes szociológusok javasoltak, nem talált nagy visszhangra a történészek körében, már csak azért sem, mert a történettudomány művelőinek véleményét e témában sokkal kevésbé kérdezték meg. Az olyan tematikák, mint például a fejlődési folyamatok, fejlettebb és elmaradottabb országok, életformák, értékek és intézmények elemzése nem tűntek el teljesen a történelmi kutatások palettájáról, de jelentősen ritkábbá váltak. Ha még létezik valamilyen kohéziós erő az összehasonlító történelmi kutatások számára, akkor az inkább a másik kultúrák jobb megértésére való törekvés, s ezen a látszólagos kerülő úton keresztül a saját kultúra mélyebb megismerésének igénye. Az emlékezés helyei, a gyarmati politika és a dekolonizációs folyamatok, az erőszak és a háborúk, a tudás és a transzfer, a vállalati kultúrák és a történetírások összevetése gyakran a másik pontosabb megértését szolgálják, láthatóvá teszik döntései indítékait, a tettek kontextusát.

¹⁴ Az amerikai globális történelmi kézikönyvekre lásd például: Crossley, Pamela Kyle – Lees, Lynn Hollen – Servos, John W.: *Global society. The world since 1900*. Boston, 2004.; Stearns, Peter N.: *Globalization in World History*. London, 2009.

Összefoglalás

Nem szabad túlértékelnünk azokat a változásokat, melyek az 1970-es és 1980-as évek óta bekövetkeztek az összehasonlító kutatásban. A történeti összehasonlítás klasszikus definíciója, az összehasonlítás szempontjai és eredményei nem avultak el, meghatározó témakörei ugyanúgy nagy jelentőséggel bírnak ma is, mint egykor. Ezek közé sorolhatjuk a történeti demográfiát, a gazdasági fejlődést, a családot és a munkát, az oktatást, a várost, a migrációt, a társadalmi milióket, a hétköznapi életet és a fogyasztói magatartást, a jóléti államot, az alkotmány- és jogtörténetet, a politikai pártokat és választásokat, a birodalmakat, a dekolonizációt és a másokról alkotott képet.

A mai összehasonlító történeti kutatás azonban már egy másik arcát mutatja: már nem az úttörőszellem formálja, inkább a normalizálódás hatása alatt áll. Kinyitotta kapuit egy tágabb tér, s nem csupán az atlanti világ előtt. Már kevésbé határozzák meg a társadalomtudományos modellek és az amerikai összehasonlítás sablonjai, kevésbé akar egy lenni a sok modernizációs elmélet közül, sokkal inkább profitálni kíván az elméletek széles választékából, melyet sok más tudományág kínál fel. Az összehasonlító kutatásokban már nem annyira domináns a különbségek feltárására való törekvés, a hasonlóságok bemutatása is egyre fontosabbá vált. Végül az összehasonlító kutatásokat már kevésbé a fejlődés iránti szenvedély táplálja, hanem érdeklődik a mások megértése iránt – Európán kívül vagy a más világrégiókba vezető átmeneti zónákban is.

A történeti összehasonlítás átalakulásának a tanulmány elején említett három interpretációja közül vajon melyik a legmeggyőzőbb?

Elhamarkodott lenne az összehasonlítás hanyatlásáról beszélni, bár az összehasonlító kutatás már nem izgalmas innováció, és az összehasonlításról szóló módszertani viták is lecsengtek az utóbbi években. A történészek bizonyára jóval tudatosabban néztek szembe az összehasonlítás nehézségeivel és határaival. Elterjedt nézetté vált, hogy az összehasonlítás csupán egy szempont a sok közül a nemzeteken túlnyúló történelmet illetően, már nem egy egyedülálló, önmagában a presztízs növekedésével kecsegtető történettudományos módszer. A kutatási gyakorlatban az összehasonlítás megszilárdult, népszerűsége semmiképpen sem esett vissza, sőt 2010 körül többen alkalmazták, mint az 1990-es években.

Ugyancsak elhamarkodott és a valóságtól elrugaszkodott lenne a történeti összehasonlítás reneszánszáról beszélni. A külső kihívások, melyeket a tanulmány elején villantottunk fel, nem találtak nagy visszhangra az összehasonlító történettudományban. A nemzetközi szervezetek által végzett, a jelenre vonatkozó politikai összevetések eddig elsősorban a szociológusokat, politológusokat és közgazdászokat ösztönözték, kevésbé a történészek munkáját. A globalizációról szóló vita néhány történészt arra bátorított, hogy a globalizáció túlzottan leegyszerűsített periodizációját felülvizsgálja, és átgondolja Európa szerepét a globalizációs folyamat történetében, azonban a globalizációról szóló gondolatcserében a történészek eddig nem játszottak meghatározó szerepet. A mindennapi élet összehasonlítását, a hétköznapi összehasonlítás gyakorlatát egy nemzetközivé vált világban eddig ugyancsak ritkán választották témául a történeti összehasonlító kutatások, annak ellenére, hogy a tudományos történeti összehasonlítás hozzájárulhatna az előítéletek felülvizsgálatához.

Tehát a harmadik lehetőség maradt, azaz az összehasonlító kutatás normalizálódott, elfogadott, bevett módszerré vált. A legtöbb érv is emellett szól: az összehasonlítást gyakran alkalmazzák, továbbra is rendelkezik korábbi előnyeivel, mindeközben már sok tapasztalaton nyugszik, reflektálva, más módszerekkel kombinálva használják. A normalizálódáshoz azonban az is hozzátartozik, hogy fontos területeken továbbra is maradtak fehér foltok, melyek közül zárásként csak a három legjelentősebbet emeljük ki: a nemzetközi, a német–

francia tudományos téren túlnyúló – főként nem európaiakkal is folytatott – véleménycsere hiányát az összehasonlító kutatásról; egy átfogó mérlegkészítés szükségességét az összehasonlító és transzferkutatások helyzetéről; a doktori iskolákon kívül a történeti összehasonlítással foglalkozó kurzusok és az első évfolyamos hallgatók számára használható kézikönyvek messzemenő hiányát.

Fordította: TAMÁS ÁGNES